ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

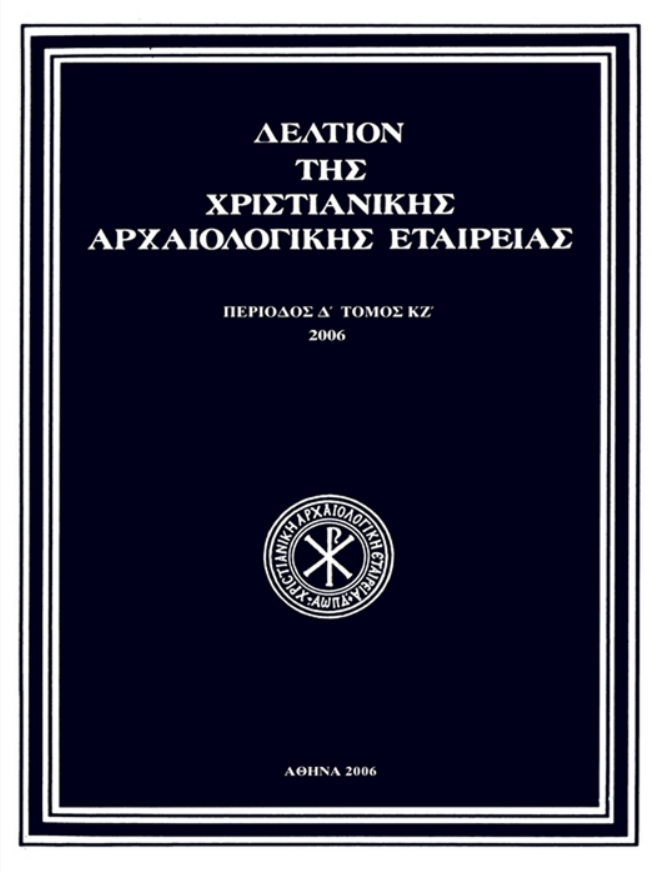

Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης

Αναστασία Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ

doi: 10.12681/dchae.501

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΙΑΓΚΑΚΗ Α. Γ. (2011). Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *27*, 435–444. https://doi.org/10.12681/dchae.501

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 12/10/2024 05:23:30

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Γραπτή εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης

Αναστασία ΓΙΑΓΚΑΚΗ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 435-444

ΑΘΗΝΑ 2006

www.deltionchae.org

Αναστασία Γ. Γιαγκάκη

ΓΡΑΠΤΗ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ*

Η αρχαία Μεσσήνη. Το θέατρο

Η αρχαία Μεσσήνη, γνωστή από την περιγραφή του Παυσανία, υπήρξε κατά την αρχαιότητα μία ιδιαιτέρως ανεπτυγμένη πόλη[1]. Οι συστηματικές ανασκαφές που διενεργεί στην αρχαία Μεσσήνη από το 1986 ο καθηγητής Πέτρος Θέμελης, υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας, έχουν αναδείξει τα ιερά και τα δημόσια οικοδομήματα της ευρύτερης περιοχής της πόλης και έχουν φέρει στο φως πλήθος άλλων οικοδομημάτων και κινητών ευρημάτων[2].

Η πόλη ακμάζει κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής κυρίως εποχής. Οι νεότερες πάντως έρευνες προσφέρουν σημαντικά στοιχεία και για την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο.

Στην περιοχή του θεάτρου[3] (Εικ. 1), καθώς και στη γειτονική περιοχή της κρήνης Αρσινόης και στο βόρειο τμήμα της Αγοράς, εντοπίζεται βάσει αμελών κατασκευών και αρχιτεκτονικών λειψάνων βυζαντινός οικισμός που ακμάζει από το 10ο έως και το 13ο αιώνα[4].

Η κατοίκηση στην περιοχή κατά τη διάρκεια της βυζαντινής εποχής επιβεβαιώνεται τόσο από τη βασιλική[5] που ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια πλησίον του θεάτρου –η αρχική φάση της χρονολογείται στον 8ο αιώνα, ενώ η χρήση της συνεχίστηκε με επισκευές μέχρι και τα ύστερα βυζαντινά χρόνια– και από τα νομισματικά δεδομένα[6], όσο και από τους σωζόμενους στην ευρύτερη περιοχή, βόρεια του θεάτρου, και στο γειτονικό χωριό Μαυρομμάτι, βυζαντινούς ναούς που χρονολογούνται στα τέλη του 11ου, στο 12ο και το 14ο αιώνα[7].

---

* Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Πέτρο Θέμελη, διευθυντή των ανασκαφών της αρχαίας Μεσσήνης, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης της εφυαλωμένης κεραμικής από το θέατρο. Εκφράζονται επίσης ευχαριστίες στο δόκτορα Guy Sanders, διευθυντή των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην αρχαία Κόρινθο, που επέτρεψε την αναδημοσίευση των εικόνων των αγγείων της Κορίνθου. Οι φωτογραφίες των Εικ. 1, 2, 4, 5, 7 και 9 είναι της υπογράφουσας.

[1] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ιστορική πορεία της πόλης και τα πρώτα ίχνη κατοίκησης σε αυτή βλ. Π. Γ. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη. Ο χώρος και τα μνημεία*, 1998, 2-3 (στο εξής: *Αρχαία Μεσσήνη. Ο χώρος*). Ο ίδιος, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 1999, 7, 19-35 (στο εξής: *Αρχαία Μεσσήνη*). Για τις πρώτες παρατηρήσεις στα σωζόμενα μνημεία της Μεσσήνης, που περιέχονται σε οδοιπορικά ευρωπαίων περιηγητών του 19ου αιώνα και τις πρώτες συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή, βλ. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη. Ο χώρος*, 2-3. Ο ίδιος, *Αρχαία Μεσσήνη*, 11-13, 19-35.

[2] Για μία πρώτη παρουσίαση αυτών των οικοδομημάτων βλ. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη. Ο χώρος*. Ο ίδιος, *Αρχαία Μεσσήνη*.

[3] Το θέατρο φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στον 3ο αι. π.Χ., ενώ η χρήση του συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη του 3ου ή τις αρχές του 4ου μ.Χ. αιώνα, οπότε εγκαταλείφθηκε. Για τις έρευνες που έχουν γίνει στο θέατρο βλ. Π. Γ. Θέμελης, «Ἀνασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1987, 73-79, εικ. 1· 1988, 45-52· 1989, 91-92· 1996, 153-156, εικ. 5, πίν. 62 β, 63 β, 64 α· 1997, 85-89, πίν. 38, 39, 40 α-β· 1998, 102-106, πίν. 49 α, β· 1999, 76-81, πίν. 48 β. Ο ίδιος, *Ἥρωες καί Ἡρῶα στή Μεσσήνη*, Αθήναι 2000, 76-82. Β. Χ. Πετράκος, *Ἔργον* 50 (2003), 30-32, εικ. 21.

[4] Για την επισήμανση βυζαντινού οικισμού στην περιοχή του θεάτρου βλ. Π. Γ. Θέμελης, «Ἀνασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1988, 48· 1997, 85-88, εικ. 3, πίν. 39, 40 α-β, 41· 1998, 106· 1999, 76-82. Ο ίδιος, *Αρχαία Μεσσήνη*, 52. Ο ίδιος, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998* (επιμ. Π. Γ. Θέμελης και Β. Κόντη), Αθήνα 2002, 35, 43-44. Για την επισήμανση βυζαντινού οικισμού στην περιοχή της κρήνης Αρσινόης βλ. Ο ίδιος, «Ἀνασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1994, 74, 76, πίν. 20 α· 1995, 56, 59· 1996, 150· 1997, 87. Ο ίδιος, *Αρχαία Μεσσήνη. Ο χώρος*, 14. Ο ίδιος, *Αρχαία Μεσσήνη*, 57-58. Ο ίδιος, «Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», ό.π., 35, 43-44. Έχουν επίσης βρεθεί στην περιοχή και αρκετοί πρωτοβυζαντινοί τάφοι (Π. Γ. Θέμελης, «Ἀνασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1998, 106, πίν. 49 α, β· 1999, 82).

[5] Για τις διάφορες φάσεις χρήσης της βασιλικής και τη μετατροπή μέρους του νότιου κλίτους της, πιθανώς στα τέλη του 11ου-12ο αιώνα, σε ταφικό παρεκκλήσι βλ. Β. Πέννα - Α. Λαμπροπούλου - Η. Αναγνωστάκης, «Γλυπτά μεταβατικών χρόνων από τη βασιλική του Θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινής Γλυπτικής, Σεπτέμβριος 2000* (υπό εκτύπωση).

[6] Για μία πρώτη αναφορά σε αυτά βλ. Π. Γ. Θέμελης, «Ἀνασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1996, 156· 1997, 87.

[7] Πρόκειται για το ναό του Αγίου Νικολάου (τέλη 12ου αι.) που

Εικ. 1. Άποψη του θεάτρου της αρχαίας Μεσσήνης.

Από τις διαφορετικές ομάδες εφυαλωμένης κεραμικής[8] που προέρχονται από τις επιχώσεις που κάλυπταν το θέατρο –ειδικά από την περιοχή της κεκλιμένης ανόδου (ράμπας) καθώς και την ευρύτερη περιοχή του[9]– ξεχωρίζουν τα γραπτά εφυαλωμένα αγγεία του 12ου, 13ου και 14ου αιώνα, καθώς παρέχουν τις πιο ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την κεραμική αυτής της περιόδου από την αρχαία Μεσσήνη.

Εφυαλωμένη κεραμική γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα

Μία κατηγορία βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής που εκπροσωπείται με αρκετά δείγματα από την περιοχή του κοίλου και της ράμπας του θεάτρου, καθώς και από την περιοχή κοντά στην κρήνη, είναι η γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα («Green and Brown Painted Ware»)[10] κεραμική, η οποία γνωρίζει μεγάλη άνθηση από τον 11ο έως και το 13ο αιώνα[11]. Τα περισσότερα όστρακα αυτής της κατηγορίας ανήκουν σε ανοιχτού σχήματος αγγεία, κούπες και πινάκια (Εικ. 2), ενώ λιγότερα είναι όσα ανήκουν σε οινοχόες. Τα διακοσμητικά θέματα δημιουργούνται με τη χρήση πράσινου και καστανού χρώματος πάνω σε λευκό επίχρισμα, ενώ όλη η επιφάνεια καλύπτεται με άχρωμη εφυάλωση. Αρχικά η εφυάλωση απλωνόταν πάνω στο επίθετο χρώμα και στο επίχρισμα, ενώ μέσα στο 12ο αιώνα χρησιμοποιούνται χρώματα –ιδίως πράσινο– υαλώδη, πάνω από τα οποία απλωνόταν κατόπιν η άχρωμη, πολύ λεπτή εφυάλωση.

Τα περισσότερα αγγεία από την αρχαία Μεσσήνη διακοσμούνται με σπείρες, ταινίες καστανού και πράσινου χρώματος που εναλλάσσονται μεταξύ τους, δικτυωτά κοσμήματα καστανού χρώματος που γεμίζουν με πράσινο χρώμα (Εικ. 2). Καστανές στιγμές συμπληρώνουν τη διακόσμηση. Το θεματολόγιο αυτό έχει ομοιότητες με αντίστοιχα από άλλες περιοχές. Η συγκεκριμένη κεραμική μπορεί να χωριστεί σε δύο κατηγορίες: α) στα όστρακα όπου η εφυάλωση απλώνεται ομοιογενώς σε όλη την επιφάνεια, αφού πρώτα είχαν τοποθετηθεί τα χρώματα, και β) στα όστρακα που καλύπτονται με υαλώδες χρώμα πριν από την τοποθέτηση της άχρωμης εφυάλωσης που καλύπτει όλη τη διακοσμημένη επιφάνεια. Καθώς η πρακτική της ανάμειξης χρώματος μαζί με εφυάλωση φαίνεται πως αρχίζει να εφαρμόζεται μέσα στο 12ο αιώνα[12], τα όστρακα από το θέατρο καλύπτουν την περίοδο τόσο πριν τα μέσα όσο και μετά το 12ο αιώνα. Αυτό υποδηλώνει πως η κεραμική με κα-

σώζεται στην περιοχή του σύγχρονου νεκροταφείου του χωριού, στα βόρεια του θεάτρου (Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης», *ΑΒΜΕ* ΙΑ' (1969), 102-114, εικ. 18, 19, 20), για τον Άγιο Ιωάννη τον Ριγανά (μέσα 14ου αι.) δίπλα στην κρήνη στο χωριό Μαυρομμάτι (στο ίδιο, 115-127, εικ. 26, 28, 29. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, 113), για την «Κλήσα-Κούκιε», στα ΒΔ. του θεάτρου (Ορλάνδος, ό.π., 128-135, εικ. 37, 38) και για την «Κλήσα-Πόρτη» (στο ίδιο, 135-140, εικ. 43, 44. Π. Γ. Θέμελης, «Ἀνασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1999, 58).

[8] Για την εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική από την αρχαία Μεσσήνη βλ. Α. Παγκάκη, «Εγχάρακτη εφυαλωμένη κεραμική από την ανασκαφή της αρχαίας Μεσσήνης», *Πρακτικά Τιμητικής Ημερίδος για την Μπέτυ Ψαροπούλου, Μαργαρίτες, Μονή Σωτήρος Χριστού, 22 Μαΐου 2004* (υπό έκδοση).

[9] Πρόκειται, ειδικότερα, για εφυαλωμένη κεραμική που έχει βρεθεί κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1987, 1996 και 1997.

[10] Ch. H. Morgan II, *The Byzantine Pottery*, Corinth XI, Cambridge, Mass. 1942, 70-83 (στο εξής: *Byzantine Pottery*).

[11] Ο Ch. Morgan τοποθετεί την αρχή αυτής της παραγωγής στο τέλος του 10ου αιώνα (ό.π., 72-73). Σχετικά με αυτή τη χρονολόγηση βλ. G. D. R. Sanders, «New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions», *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* (εκδ. K. Belke, F. Hild, J. Koder, P. Soustal), Βιέννη 2000, 163-166, εικ. 3.

[12] Morgan, *Byzantine Pottery*, 77-80. P. Armstrong, «Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980», *BSA* 88 (1993), 332. P. Armstrong - H. Hatcher - M. Tite, «Changes in Byzantine Glazing Technology from the Ninth to Thirteenth Centuries», στο *La céramique médiévale en Méditerranée, Actes du VIe Congrès de l'AIECM2* (επιμ. G. D. d'Archimbaud), Aix-en-Provence 1997, 226.

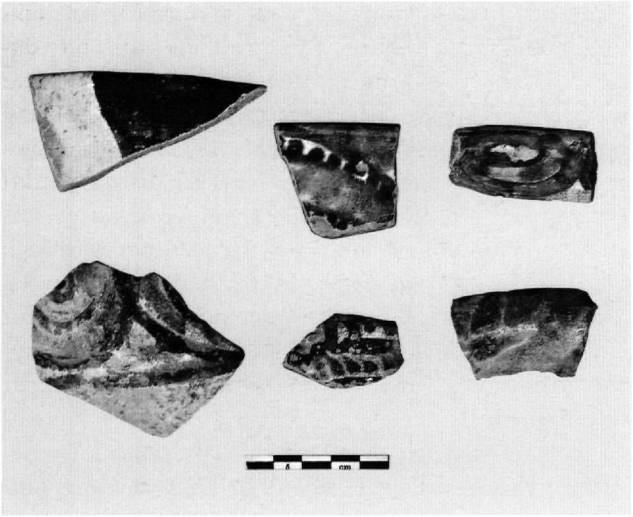

Εικ. 2. Αρχαία Μεσσήνη. Κεραμική γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα.

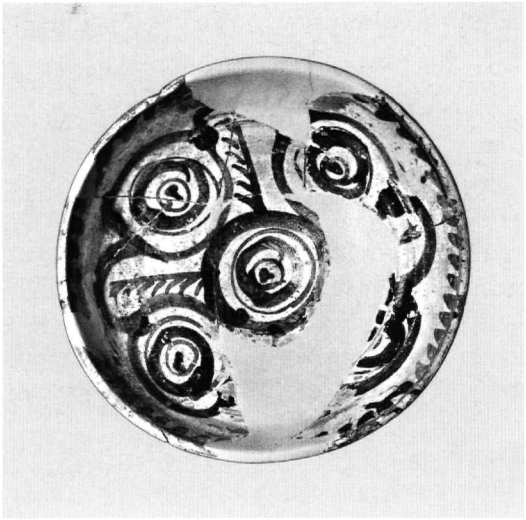

Εικ. 3. Πινάκιο γραπτό με καστανό και πράσινο χρώμα από την Κόρινθο (Morgan, Byzantine Pottery, 79, εικ. 57).

στανό και πράσινο χρώμα εισαγόταν στην περιοχή για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Σε αυτό συνηγορεί και η παρατήρηση ότι αρκετά από τα προαναφερθέντα όστρακα ανήκουν στις ομάδες ΙΙ και ΙΙΙ της κατάταξης του υλικού της Κορίνθου από τον Ch. Morgan, οι οποίες πλέον χρονολογούνται, βάσει των ερευνών του G. Sanders, στα τρία πρώτα τέταρτα του 12ου αιώνα[13].

Η γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα κεραμική έχει εντοπιστεί σε μεγάλες ποσότητες στην Κόρινθο[14] (Εικ. 3), καθώς και σε άλλες περιοχές του ηπειρωτικού και νησιωτικού χώρου[15]. Ως κέντρα παραγωγής της προτείνονται η Κόρινθος, η Λακεδαίμονα και πιθανώς η Βοιωτία[16]. Η παρατήρηση πως οι περιοχές που θεωρούνται μέχρι τώρα ως κέντρα παραγωγής της κεραμικής αυτής εντοπίζονται κυρίως στην Πελοπόννησο υποδηλώνει προφανώς την ύπαρξη περιφερειακού εμπορίου μεταξύ της Μεσσήνης και διαφόρων θέσεων της Πελοποννήσου. Άλλωστε, η μακροσκοπική παρατήρηση του πηλού (fabric) των οστράκων αυτής της ομάδας πιστοποιεί την προέλευσή τους από περισσότερα του ενός κεραμικά κέντρα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι σε ένα τμήμα βάσης πινακίου δεν έχει τοποθετηθεί το τελικό επενδυτικό στρώμα εφυάλωσης πάνω από το πλέγμα καστανού χρώματος που κοσμεί τον πυθμένα. Αγγεία στα οποία απουσιάζει το στρώμα της εφυάλωσης έχουν βρεθεί στην Κόρινθο και στον Άγιο Πέτρο της Κρήτης. Στην πρώτη περίπτωση η παρατήρηση αυτή, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά των αγγείων, δηλώνει εγχώρια παραγωγή αυτής της κατηγορίας στην Κόρινθο, ενώ για τη δεύτερη περίπτωση η Ν. Πούλου επισήμανε ότι το όστρακο από τον Άγιο Πέτρο αποτελεί ένδειξη για τα-

[13] Για τις ομάδες ΙΙ και ΙΙΙ του Ch. Morgan και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους βλ. αναλυτικά Morgan, *Byzantine Pottery*, 75-80. Για τη χρονολόγησή τους βλ. Sanders, «New Relative», ό.π., 160-161, εικ. 3.

[14] Morgan, *Byzantine Pottery*, 70-83. Sanders, «New Relative», ό.π., 166, πίν. 3.

[15] Φωκίδα: P. Armstrong, «Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis», *BSA* 84 (1989), 42, εικ. 3.11-29, 10.2, 11.14, 4.6, 10. Θήβα: Armstrong, «Byzantine Thebes», ό.π., 304 αριθ. 44, 307 αριθ. 80, εικ. 9, 135, 141. Αθήνα: A. Frantz, «Middle Byzantine Pottery in Athens», *Hesperia* VII (1938), 439, εικ. 1.A1, A2, A4, 2.A5, A6, A7. Για παρόμοια αγγεία από τον Πετρά Σητείας και από το Ηράκλειο Κρήτης βλ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Μεσοβυζαντινή κεραμική από την Κρήτη: 9ος-12ος αιώνας», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Πρακτικά* (επιμ. Χ. Μπακιρτζής) Αθήνα 2003, 220-224, εικ. 30-37.

[16] Για την Κόρινθο βλ. Morgan, *Byzantine Pottery*, 72, 77, 80. Για τη Λακωνία βλ. Armstrong - Hatcher - Tite, ό.π., 226. Για τη Βοιωτία βλ. J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Leiden 2003, 151.

πική παραγωγή της ίδιας κατηγορίας κεραμικής στην Κρήτη[17].

Αν και τα έως τώρα δεδομένα για την κεραμική του 12ου, του 13ου και του 14ου αιώνα από την αρχαία Μεσσήνη είναι περιορισμένα, η ανεύρεση του συγκεκριμένου οστράκου θέτει το πρόβλημα της αναζήτησης των τύπων της εγχώριας κεραμικής που αφορά την ευρύτερη περιοχή, και συγκεκριμένα της κεραμικής που διακοσμείται με καστανό και πράσινο χρώμα. Επιπλέον, επισημαίνεται ο εντοπισμός σε επαφή με το ανατολικό ανάλημμα του κοίλου του θεάτρου μεγάλου κεραμικού κλιβάνου, ο οποίος δεν έχει πλήρως ανασκαφεί και αποκαλυφθεί[18]. Η μελλοντική έρευνα στον κλίβανο, σε συνδυασμό με τη συνέχιση της μελέτης των ποικίλων τύπων της κοινής κεραμικής και του πηλού τόσο κατά την παλαιοχριστιανική, όσο και κατά τις περιόδους που έπονται, είναι βέβαιο ότι θα δώσει απαντήσεις και σε ερωτήματα σχετικά με την εγχώρια παραγωγή της περιοχής και τους τύπους της.

Εφυαλωμένη κεραμική γραπτή με πράσινο υαλώδες χρώμα

Η γραπτή με πράσινο υαλώδες χρώμα κεραμική («Glaze Painted Ware») προέρχεται από το κοίλο του θεάτρου και την περιοχή ΒΑ. αυτού προς την κρήνη Αρσινόη. Περιλαμβάνει κούπες και πινάκια με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, με κοίλα τοιχώματα και ευθύ, ελαφρώς έξω νεύον χείλος, ή με λοξά τοιχώματα που απολήγουν σε τριγωνικής διατομής χείλος με γωνιώδη ακμή (Εικ. 4 και 5). Ορισμένα όστρακα ανήκουν σε μικρές οινοχόες.

Η κατηγορία αυτή φέρει πάνω σε λευκό επίχρισμα διακόσμηση μόνο με πράσινο χρώμα, κάτω από διαφανή εφυάλωση. Πρόκειται για την ομάδα V της γραπτής κεραμικής με πράσινο και καστανό χρώμα[19]. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων η ομάδα διακρίνεται για το υαλώδες χρώμα[20]. Η τεχνική αυτή, στην οποία χρησιμοποιείται συνήθως το πράσινο χρώμα για την απόδοση γραμμικών σχεδίων (Εικ. 6), εντοπίζεται πολύ συχνά κατά το 13ο αιώνα[21]. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι μετά τα μέσα του 13ου αιώνα η άχρωμη εφυάλωση που κάλυπτε όλη την επιφάνεια του αγγείου, παύει να χρησιμοποιείται[22]. Όσον αφορά τα όστρακα της Μεσσήνης, όλα φέρουν στρώμα εφυάλωσης, η οποία σε κάποια παραδείγματα είναι ελαφρώς απολεπισμένη. Ο διαφορετικός πηλός των οστράκων αυτών υποδηλώνει την προέλευσή τους από πολλά κέντρα παραγωγής, ενώ βάσει του σχήματος μπορούν να χρονολογηθούν στο 13ο αιώνα. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι ένα όστρακο πινακίου που φέρει δύο οπές συντήρησης στα τοιχώματά του. Από τους μέχρι στιγμής γνωστούς τόπους εύρεσης της παραγωγής αυτής (Άρτα, Φωκίδα, Θήβα, Κόρινθος, Σπάρτη, Λακωνία[23]) φαίνεται ότι η κατηγορία αυτή ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στην περιοχή της Πελοποννήσου (Εικ. 6) και της Στερεάς Ελλάδας. Επίσης ορι-

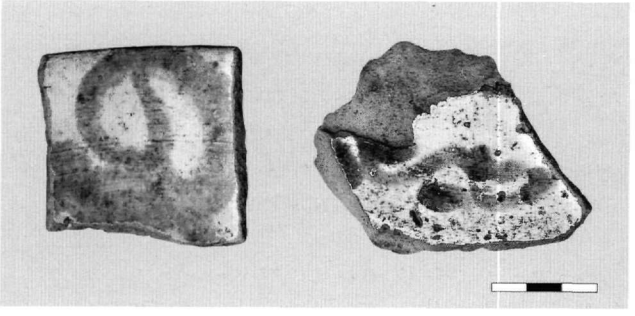

Εικ. 4. Αρχαία Μεσσήνη. Κεραμική γραπτή με πράσινο υαλώδες χρώμα. Χείλος και τοίχωμα πινακίου.

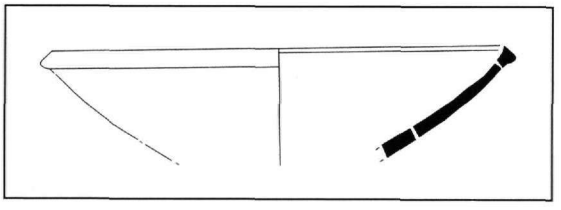

Εικ. 5. Αρχαία Μεσσήνη. Κεραμική γραπτή με πράσινο υαλώδες χρώμα. Χείλος και τοίχωμα πινακίου (κλίμακα 1:4).

[17] Σχετικά με τα αγγεία της Κορίνθου βλ. Morgan, *Byzantine Pottery*, 79-80. Για το όστρακο από τον Άγιο Πέτρο βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου, ό.π., 223-225, εικ. 34, 4.

[18] Π. Γ. Θέμελης, «Ἀνασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1996, 156.

[19] Morgan, *Byzantine Pottery*, 80-83. G. D. R. Sanders, «Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-1991, Preliminary Report, Part I, Medieval Pottery», *BSA* 88 (1993), 258.

[20] Sanders, ό.π., 258. Armstrong, «Byzantine Thebes», ό.π. (υποσημ. 12), 332.

[21] Βλ. «Glaze Painted Ware», Sanders, «Excavations», ό.π., 258.

[22] Στο ίδιο, 258.

[23] Άρτα: B. Papadopoulou - K. Tsouris, «Late Byzantine Ceramics from Arta: Some Examples», *La ceramica nel mondo Bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia* (επμ. S. Gelichi), Φλωρεντία 1993,

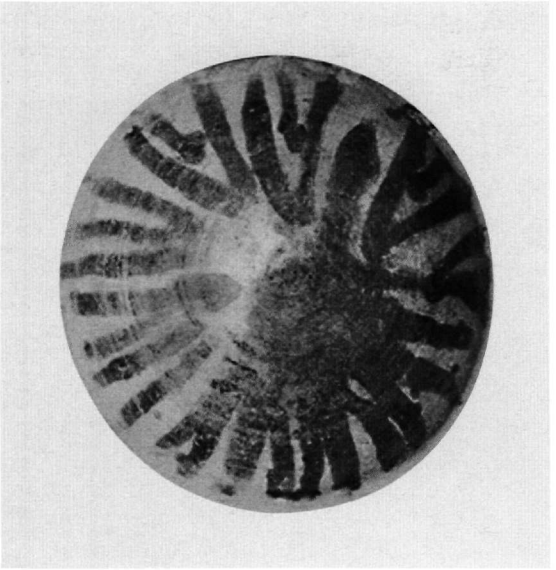

Εικ. 6. Πινάκιο της κατηγορίας «Glaze Painted Ware» από την Κόρινθο (Morgan, Byzantine Pottery, 226, εικ. 182).

σμένα αγγεία της ίδιας κατηγορίας έχουν βρεθεί στο ναυάγιο κοντά στο Καστελλόριζο[24].

Εφυαλωμένη πρωτομαγιόλικη κεραμική («Proto-Maiolica»)

Μία ακόμα κατηγορία εφυαλωμένης κεραμικής που έχει εντοπιστεί στην αρχαία Μεσσήνη, η πρωτομαγιόλικη («Proto-Maiolica»), χαρακτηρίζεται από πολύχρωμη διακόσμηση και κασσιτερούχα, αδιαφανή εφυάλωση και αποτελείται από ανοιχτά αγγεία, πινάκια και κούπες[25]. Μετά τις πρώτες σχετικές έρευνες από τον C. Johns στο 'Atlit και τον F. Waagé στην Κόρινθο[26], η ανεύρεση της κεραμικής αυτής σε πολλές περιοχές της Ιταλίας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι παραγόταν στην ιταλική χερσόνησο, σε περιοχές της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας ανάμεσα στα τέλη του 12ου και στις αρχές του 15ου αιώνα[27]. Μεταξύ των διαφόρων παραγωγών που εντοπίστηκαν με τις συνεχιζόμενες έρευνες στην Ιταλία, χαρακτηριστικές είναι οι παραγωγές της Σικελίας (και ιδιαίτερα της Γέλας), της Καμπανίας και της Απουλίας[28]. Ειδικά για την τελευταία έχουν αναγνωριστεί πολλά κέντρα παραγωγής, όπως η Λουτσέρα και το Μπρίντιζι[29]. Τα αγγεία έχουν πηλό υπόλευκο, μαλακό, με λίγες προσμείξεις, και διακοσμούνται, ανάλογα με τον τόπο παραγωγής, με συνδυασμούς του καστανού, του ιώδους, του κυανού, του πράσινου και του κίτρινου, τα οποία τοποθετούνται απευθείας πάνω στην αδιαφανή, κασσιτερούχα εφυάλωση (tin glazed)[30].

Η πρωτομαγιόλικη κεραμική ανευρίσκεται ευρέως στην ανατολική Μεσόγειο[31]. Στον ελλαδικό χώρο αγγεία πρωτομαγιόλικης παραγωγής εντοπίζονται στην Άρτα, στην Κόρινθο, στο Άργος, στον Μέρμπακα και στη Γαστούνη, και χρονολογούνται κυρίως μέσα στο 13ο αιώνα[32].

---

243. Φωκίδα: Armstrong, «Some Byzantine», ό.π. (υποσημ. 15), εικ. 15, 6, 7. Θήβα: Armstrong, «Byzantine Thebes», ό.π. (υποσημ. 12), εικ. 8, 84. Κόρινθος: C. K. Williams II, «Corinth 1976: Forum Southwest», *Hesperia* 46 (1977), εικ. 7 πίν. 31 αριθ. 44, εικ. 7 πίν. 32 αριθ. 43. Σπάρτη: Sanders, «Excavations», ό.π., 258, εικ. 2, αριθ. 1, 3, 4.

[24] Γ. Φιλοθέου, Μ. Μιχαηλίδου, «Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο», *ΑΔ* 41 (1986), Μελέτες, αριθ. 54-70, 72-75, 77, 79, σχέδ. 28, αριθ. 54, σχέδ. 19-21.

[25] D. Whitehouse, «The Medieval Glazed Pottery of Lazio», *BSR* XXXV (1967), 66. Ο ίδιος, «Proto-Maiolica», *Faenza* 66 (1980), 77.

[26] Για την πρώτη παρουσίαση πρωτομαγιόλικης κεραμικής από το 'Atlit της Παλαιστίνης βλ. C. N. Johns, «Medieval Slip-Ware from Pilgrims Castle, Atlit (1930-31)», *QDAP* 3 (1933), πίν. XLIX-LIII. Βλ. σχετικά και St. Patitucci-Uggeri, «La protomaiolica del mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani», *Seminario Internazionale di studi su «Cipro e il Mediterraneo orientale», CorsiRav* XXXII (1985), 338. D. Pringle, «Some More Proto-maiolica from «'Athlit (Pilgrims' Castle)» and a Discussion of its Distribution in the Levant», *Levant* XIV (1982), 104. Για την πρώτη παρουσίαση πρωτομαγιόλικης κεραμικής από την Κόρινθο βλ. F. O. Waagé, «Preliminary Report on the Medieval Pottery from Corinth, I, The Prototype of the Archaic Italian Maiolica», *Hesperia* 3 (1934), 129-139. Ο A. Lane δημοσίευσε επίσης αγγεία αυτής της παραγωγής από την Al-Mina, στη βόρεια Συρία (A. Lane, «Medieval Finds at Al Mina in North Syria», *Archaeologia* 87 (1938), 54-58).

[27] Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις έρευνες των Ιταλών βλ. Whitehouse, «Proto-Maiolica», ό.π., 77. Patitucci-Uggeri, ό.π., 337-343. Για τα κέντρα παραγωγής αυτής της κεραμικής βλ. Whitehouse, «Proto-Maiolica», ό.π., 77. D. Pringle, «Thirteenth-century Pottery from the Monastery of St. Mary of Carmel», *Levant* XVI (1984), 109.

[28] Whitehouse, «Proto-Maiolica», ό.π., 78-80. Patitucci-Uggeri, ό.π., 344-361.

[29] Για την παραγωγή της Λουτσέρα: Whitehouse, «Proto-Maiolica», ό.π., 80. Patitucci-Uggeri, ό.π., 344-347. Όσον αφορά το Μπρίντιζι πρόκειται για τις κατηγορίες «protomaiolica brindisina gruppo I» (με χαρακτηριστικό μοτίβο το λεγόμενο «grid-iron») και «gruppo II» (Patitucci-Uggeri, ό.π., 348-352).

[30] Whitehouse, «Proto-Maiolica», ό.π., 78. Pringle, «Thirteenth-century Pottery», ό.π., 109.

[31] Για τη διάδοσης αυτής της κεραμικής στην ανατολική Μεσόγειο βλ. Pringle, «Some More Proto-maiolica», ό.π. (υποσημ. 26), 107-115, πίν. IX-XI.

[32] Άρτα: Papadopoulou, Tsouris, ό.π., 248-253. Κόρινθος: Morgan, *Byzantine Pottery*, 105-114. G. D. R. Sanders, «An Assemblage of

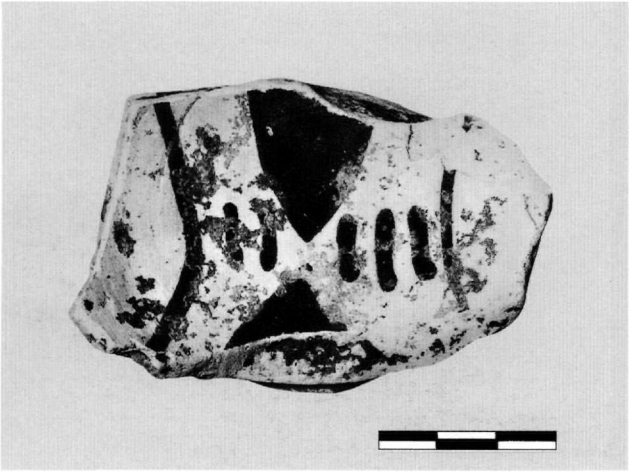

Εικ. 7. Αρχαία Μεσσήνη. Κεραμική κατηγορίας «Proto-Maiolica». Βάση πινακίου.

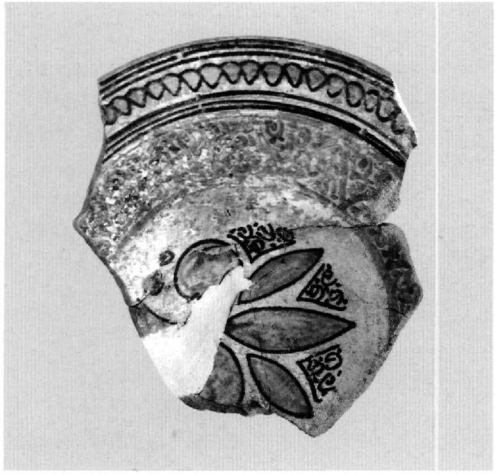

Εικ. 8. Τμήμα πινακίου από την Κόρινθο κατηγορίας «Proto-Maiolica» (Morgan, Byzantine Pottery, πίν. XXXVI a).

Ανάμεσα στα λίγα όστρακα πρωτομαγιόλικης κεραμικής από τη Μεσσήνη, ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει σε μια αρκετά φθαρμένη, χαμηλή, δακτυλιόσχημη βάση πινακίου, που βρέθηκε στην επίχωση της ΒΑ. ράμπας του θεάτρου. Στον πυθμένα διατηρείται τμήμα γεωμετρικής διακόσμησης που αποτελείται από καστανές ταινίες και λογχοειδή φύλλα που γεμίζουν με ιώδες χρώμα (Εικ. 7). Παρόμοια λογχοειδή φύλλα αποτελούν τμήμα πλούσιας φυτικής σύνθεσης σε πινάκια που έχουν βρεθεί στην Κόρινθο (Εικ. 8), στον Μέρμπακα, στη Συρία και την Παλαιστίνη[33], τα οποία έχουν, κατά την άποψη της St. Patitucci-Uggeri, κατασκευαστεί μέσα στο 13ο αιώνα στην περιοχή της Απουλίας[34]. Ειδικά για τα αγγεία του Μέρμπακα η ίδια υποστηρίζει ότι είχαν εισαχθεί από τη βόρεια Απουλία, ενώ για τα αγγεία της Κορίνθου υποστηρίζει ότι τα της ομάδας Ι στην κατάταξη του Morgan ανήκουν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, στην παραγωγή του Μπρίντιζι[35]. Το όστρακο από τη ΒΑ. ράμπα του θεάτρου ανήκει πιθανότατα στην παραγωγή του Μπρίντιζι και ειδικότερα στην ομάδα Ι, τόσο λόγω του πηλού του και της χρήσης καστανού και ιώδους χρώματος, όσο και λόγω του διακοσμητικού του θέματος, που είναι ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό αυτής της ομάδας[36]. Η επικοινωνία διά θαλάσσης της Πελοποννήσου με το Μπρίντιζι ήταν πολύ συχνή στη διάρκεια αυτής της περιόδου, καθώς μαρτυρούνται, για παράδειγμα, τακτικά δρομολόγια μεταξύ του λιμανιού της Γλαρέντσας και του Μπρίντιζι[37].

Η εύρεση κεραμικής αυτής της παραγωγής, έστω και σε πολύ περιορισμένο αριθμό δειγμάτων, στην περιοχή της αρχαίας Μεσσήνης δηλώνει ότι οι επαφές με τη γειτονική Ιταλία και ειδικά με την περιοχή της Απουλίας υφί-

Frankish Pottery at Corinth», *Hesperia* 56 (1987), 166-172. Άργος: A. Oikonomou-Laniado, «La céramique protomajolique d'Argos», στο *La ceramica nel mondo Bizantino* (υποσημ. 23), 307-315. Μέρμπακας: A. H. S. Megaw, «Glazed Bowls in Byzantine Churches», *ΔΧΑΕ* Δ' (1966), 145-161, εικ. 5-6. Patitucci-Uggeri, ό.π. (υποσημ. 26), 361-370. Ο G. Sanders (G. D. R. Sanders, «Three Peloponnesian Churches and Their Importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean», στο *Recherches sur la céramique byzantine* (επιμ. V. Déroche και J.M. Spieser), BCH, Suppl. XVIII, 1989, 189-199) προτείνει μία ακόμα πιο προχωρημένη χρονολόγηση για κάποιες εκκλησίες που κοσμούνται με αγγεία της πρωτομαγιόλικης παραγωγής.

[33] Κορίνθος: Morgan, *Byzantine Pottery*, 105-107, 251-252, αριθ. 805-808, πίν. XXXVIa. Patitucci-Uggeri, ό.π. (υποσημ. 26), 374, 378, σχέδ. 17a. Μέρμπακας: Στο ίδιο, 369-370, σχέδ. 12. Al-Mina: Στο ίδιο, 387-388, σχέδ. 24. Παλαιστίνη: Pringle, «Thirteenth-century Potttery», ό.π. (υποσημ. 27), εικ. 9, 85.

[34] Patitucci-Uggeri, ό.π. (υποσημ. 26), 369-370, σχέδ. 12 (Μέρμπακας), 374-376, σχέδ. 17a (Κόρινθος), 387-389, σχέδ. 24 (Al-Mina).

[35] Στο ίδιο, 369-370 και 376-379.

[36] Στο ίδιο, 348-350, σχέδ. 2, για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με αυτή την ομάδα.

[37] Δ. Γ. Κατσαφανάς, *Τό Πριγκηπάτο τοῦ Μορέως - «La principauté française de Morée»*, Σπάρτη 2003, 217-218.

σταντο ήδη από το 13ο αιώνα και, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ενισχύθηκαν στη διάρκεια του 14ου αιώνα.

Εφυαλωμένη κεραμική κατηγορίας «Archaic Maiolica»

Η πρωτομαγιόλικη κεραμική αναπτύχθηκε ουσιαστικά παράλληλα με τη δεύτερη μεγάλη κατηγορία κεραμικής με κασσιτερούχα εφυάλωση, τα «Archaic Maiolica»[38], κατηγορία που κοσμείται με καστανό και πράσινο χρώμα[39].

Δείγματα κεραμικής αυτής της κατηγορίας προέρχονται από τις επιχώσεις ΒΑ. του θεάτρου, προς την κρήνη Αρσινόη. Ανήκουν όλα σε οινοχόες με δισκοειδή βάση, χαρακτηριστικό απιόσχημο σώμα, τριφυλλόσχημο στόμιο και κάθετη λαβή ελλειπτικής διατομής (Εικ. 9). Έχουν πολύ λεπτά τοιχώματα και ξεχωρίζουν για το ρόδινο, λεπτό και σκληρό πηλό τους που περιέχει μικρές, καστανές προσμείξεις. Διακοσμούνται με κατακόρυφες ή οριζόντιες ζώνες αποτελούμενες από απλές ή κυματοειδείς ταινίες πράσινου ή καστανού χρώματος.

Η κεραμική αυτή, γνωστή ως «archaic maiolica», ακμάζει κυρίως στις κεντρικές και βόρειες περιοχές της Ιταλίας, σε αντίθεση με τα «proto-maiolica» που, όπως σημειώσαμε, παράγονταν στη νότια Ιταλία και τη Σικελία[40].

Στις βόρειες περιοχές της Ιταλίας δύο κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής κυριαρχούν από τις αρχές του 13ου αιώνα και μέσα στο 14ο και το 15ο αιώνα: η εγχάρακτη κεραμική που είναι εμπλουτισμένη με καστανό και πράσινο χρώμα («graffita arcaica») και η κεραμική που είναι γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα πάνω σε κασσιτερούχα εφυάλωση («maiolica arcaica»)[41]. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει κυρίως κλειστού σχήματος αγγεία, οινοχόες παρόμοιου σχήματος με αυτές από την αρχαία Μεσσήνη, καθώς και ανοιχτού σχήματος αγγεία, πινάκια και βαθιές κούπες[42]. Παράγονταν σε πάρα πολλές περιοχές της βόρειας Ιταλίας[43]. Ειδικά στην Τοσκάνη έχουν εντοπιστεί πολλά κέντρα παραγωγής, εκ των οποίων το πιο σημαντικό ήταν η Πίζα[44].

Εικ. 9. Αρχαία Μεσσήνη. Τμήμα από τα τοιχώματα και τη λαβή οινοχόης κατηγορίας «Archaic Maiolica».

Τα αγγεία από την περιοχή του θεάτρου (Εικ. 9) έχουν επομένως εισαχθεί στην αρχαία Μεσσήνη από την Ιταλία. Όμοια αγγεία έχουν βρεθεί στο Άργος και χρονολογούνται στο 14ο αιώνα, στην Κόρινθο (Εικ. 10) και στη Λακωνία[45]. Επιπλέον, οι δύο οινοχόες από την αρχαία Μεσσήνη βρίσκουν τα ακριβή τους παράλληλα σε οινοχόες που έχουν βρεθεί στην Ιταλία και στη Νότια

[38] Whitehouse, «Medieval Pottery», ό.π. (υποσημ. 25), 67. D. Whitehouse, «Medieval Pottery in Italy: the Present State of Research», *La céramique médiévale en Méditérrannée occidentale, Xe-XVe siècles, Valbonne, 11-14 septembre 1978*, Παρίσι 1980, 77. G. Berti, *Pisa. Le "maioliche arcaiche". Secc. XIII-XV (Museo Nazionale di San Matteo)*, Φλωρεντία 1997, 69-222.

[39] Η παραγωγή «archaic maiolica» θεωρείται πρόδρομος της γνωστής, μεταγενέστερης ιταλικής μαγιόλικα, από όπου και η ονομασία archaic: Whitehouse, «Medieval Pottery», ό.π. (υποσημ. 25), 67. Whitehouse, «Proto-Maiolica», ό.π. (υποσημ. 25), 77. Pringle, «Thirteenth-century Pottery», ό.π. (υποσημ. 27), 109.

[40] Whitehouse, «Medieval Pottery», ό.π. (υποσημ. 25), 77-80. Pringle, «Thirteenth-century Pottery», ό.π. (υποσημ. 27), 109.

[41] Whitehouse, ό.π., 75-80.

[42] Για μία αναλυτική παρουσίαση αυτής της κεραμικής, με αφορμή τα αγγεία από πολλές θέσεις της Τοσκάνης βλ. G. Berti - L. Cappelli - R. Francovich, «La maiolica arcaica in Toscana», *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale*, Φλωρεντία 1986, 483-510. Αναλυτικά, για τα σχήματα των αγγείων αυτής της κατηγορίας, στο ίδιο, 484-496, σχέδ. I και II.

[43] Περισσότερα στοιχεία για την παραγωγή των «archaic maiolica» και τα βασικά κέντρα παραγωγής βλ. Whitehouse, «Medieval Pottery», ό.π. (υποσημ. 25), 66-83.

[44] Berti - Cappelli - Francovich, ό.π., 484-496.

[45] Άργος: A. Bakourou - E. Katsara - P. Kalamara, «Argos and Sparta: Pottery of the 12th and 13th Centuries», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαωνικής Κεραμικής της Μεσογείου* (υποσημ. 15), 234-235, εικ. 5. Κόρινθος: Morgan, *Byzantine Pottery*, 112-113, 260, αριθ. 927, πίν. XXXVIIIe.

Εικ. 10. Μικρή οινοχόη από την Κόρινθο κατηγορίας «Archaic Maiolica» (Morgan, Byzantine Pottery, 261, εικ. 193).

Γαλλία[46] και που χρονολογούνται στις αρχές του 14ου αιώνα. Ως κέντρο παραγωγής τους θεωρείται η περιοχή της Πίζας[47].

Τα αγγεία από το θέατρο πιστοποιούν την ύπαρξη ανταλλαγών με την ιταλική χερσόνησο στη διάρκεια του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, ανταλλαγών που επιβεβαιώνονται και από την εύρεση νομισμάτων του Αντρέα Κονταρίνι (1368-1382) και της Ενετικής Δημοκρατίας (14ος-16ος αι.) στην ευρύτερη περιοχή της κρήνης Αρσινόης[48].

Παρατηρήσεις - Συμπεράσματα

Η ανεύρεση στην αρχαία Μεσσήνη γραπτής με καστανό και πράσινο χρώμα εφυαλωμένης κεραμικής 12ου-13ου αιώνα (Εικ. 2), που είναι ευρύτατα διαδεδομένη στην Πελοπόννησο, στην οποία φαίνεται ότι εντοπίζονται και ορισμένα κέντρα παραγωγής της, εντάσσει τη Μεσσήνη σε ένα ιστό περιφερειακών ανταλλαγών και επαφών. Δεν αποκλείεται βέβαια το ενδεχόμενο τμήμα αυτής της κεραμικής να παραγόταν στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Μεσσήνης, στα πρότυπα των εισηγμένων αγγείων. Σημειώνουμε ότι η βασιλική στα νοτιοανατολικά του θεάτρου, ο Άγιος Νικόλαος στα βόρεια και η «Κλήσα-Κούκιε» δηλώνουν την ύπαρξη ακμαίου οικισμού στη διάρκεια αυτής της περιόδου[49].

Αν όμως οι δεσμοί της αρχαίας Μεσσήνης με τις γειτονικές περιοχές είναι ισχυροί, τουλάχιστον μέχρι το 13ο αιώνα, σταδιακά και ειδικά μέσα στο 14ο αιώνα ενδυναμώνονται εμφανώς οι δεσμοί με την ιταλική χερσόνησο. Αυτό δηλώνουν τόσο η κεραμική «proto-maiolica» (Εικ. 7) όσο και η «archaic maiolica» (Εικ. 9) από το θέατρο αλλά και τα νομισματικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Μεσσήνης και τα ιστορικά γεγονότα της εποχής μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Φράγκους[50], οπότε η αρχαία Μεσσήνη αποτέλεσε τμήμα της ηγεμονίας της Αχαΐας[51]. Από αυ-

---

[46] Ειδικότερα, οι οινοχόες έχουν ομοιότητες με αντίστοιχες της παραγωγής της περιοχής της Τοσκάνης (Berti - Cappelli - Francovich, ό.π. (υποσημ. 42), 488, σχέδ. Ι.6, Ι.7, Ι.8). Όμοια αγγεία προέρχονται από την Πίζα και έχουν βρεθεί στην Προβηγκία (A. Hesnard - M. Pasqualini - L. Vallauri, «Tant va la cruche à l'eau», στο *Un goût d'Italie. Céramiques et céramistes italiens en Provence du moyen âge au XXème siècle*, Aubagne 1993, 19-20, εικ. 7 και 8. J. Proust, «Le pichet de Confoux», στο ίδιο, 21, εικ. 9 και 10), ενώ παρόμοια οινοχόη έχει βρεθεί στο Ισραήλ (Pringle, «Thirteenth-century Pottery», ό.π. (υποσημ. 27), 109, αριθ. 87, εικ. 9, 87).

[47] Whitehouse, «Medieval Pottery», ό.π. (υποσημ. 25), 80-81. Berti - Cappelli - Francovich, ό.π. (υποσημ. 42), 484, 488, 490, 493-494, 496-499.

[48] Θέμελης, «Ἀνασκαφή Μεσσήνης», *ΠΑΕ* 1996, 150. Θέμελης, «Ὑστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη», ό.π. (υποσημ. 4), 35.

[49] Για ορισμένες προκαταρκτικές πληροφορίες σχετικά με τη γειτονική στο θέατρο βασιλική βλ. Πέννα - Λαμπροπούλου - Αναγνωστάκης, ό.π. (υποσημ. 5). Για τον Άγιο Νικόλαο (τέλη 12ου αι.) βλ. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 7), 102-114, εικ. 18 και 19, εικ. 20 και για την «Κλήσα-Κούκιε», στα ΒΔ. του θεάτρου, στο ίδιο, 128-135, εικ. 37 και 38.

[50] Για την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Λατίνους και τα γεγονότα που ακολούθησαν η σχετική βιβλιογραφία είναι πλούσια. Βλ. ενδεικτικά: W. Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908, 27-210. Ν. Κ. Αλεξόπουλος, *Ἡ ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου. Ἡ μεσαιωνική Πελοπόννησος*, Αθήνα 1951, 72-83, 93-114. A. Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, 51-295. P. Hetherington, *Byzantine and Medieval Greece. Churches, Castles and Art of the Mainland and the Peloponnese*, Λονδίνο 1991, 17-23. P. Lock, *The Franks in the Aegean*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1995, 73-75, 80-86, 88-92, 127-129, 132-134. Κατσαφανάς, ό.π., 25-151. Για τα νομισματικά δεδομένα από τη Μεσσήνη βλ. υποσημ. 48.

[51] Χρ. Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα - Βενετικές καί γενουατικές κτήσεις», *ΙΕΕ Θ'*, Αθήνα 1980, 248-250.

τή την περίοδο Ιταλοί και Φράγκοι διεκδικούν προνόμια και εδάφη στην περιοχή του Μορέα. Χαρακτηριστική είναι, για παράδειγμα, η περίπτωση της οικογένειας Acciaiuoli που καταγόταν από την Φλωρεντία και είχε σημαντική τραπεζική δράση[52]. Στην οικογένεια αυτή παραχωρήθηκαν μέσα στο 14ο αιώνα πολλά εδάφη στην περιοχή της Μεσσηνίας και της Κορινθίας[53]. Ειδικά για την αρχαία Μεσσήνη και τις γειτονικές περιοχές σημειώνεται ότι, βάσει εγγράφων από τα αρχεία της φλωρεντινής οικογένειας, στον Νικόλαο Acciaiuoli είχαν παραχωρηθεί κτήματα στο Ανδρομοναστήρι και το κάστρο του Βουλκάνου, στην περιοχή της Ιθώμης, όπου είναι κτισμένο το ομώνυμο μοναστήρι[54]. Πρέπει να σημειωθεί ότι στις πηγές η ονομασία «Μεσσήνη» (αρχαία Μεσσήνη) φαίνεται πως έχει, ήδη από το 10ο αιώνα, αντικατασταθεί από την ονομασία «Βουλκάνο»[55]. Επίσης, στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Ριγανά, που βρίσκεται δίπλα στην κρήνη του χωριού Μαυρομμάτι, ο Α. Ορλάνδος έχει παρατηρήσει ότι, βάσει επιγραφής, δωρητής του τέμπλου ήταν ο Γεώργιος Μουρμούρης[56]. Ο Μουρμούρης κατείχε σημαντική θέση στο πριγκιπάτο της Αχαΐας στα μέσα του 14ου αιώνα, ενώ στον πιθανώς συγγενή του Ιωάννη Μουρμούρη αναφέρονται παραχωρητήρια της ίδιας περιόδου προς τον Νικόλαο Acciaiuoli[57]. Το στοιχείο αυτό δηλώνει και πάλι την έντονη παρουσία της φλωρεντινής οικογένειας στην περιοχή της αρχαίας Μεσσήνης κατά το 14ο αιώνα, καθώς και την ύπαρξη ανταλλαγών με τη Φλωρεντία, ανταλλαγών που επιβεβαιώνει και φωτίζει η εύρεση κεραμικής τύπου «archaic maiolica» στην αρχαία Μεσσήνη, δεδομένου ότι τόσο η Φλωρεντία, όσο και η γειτονική Πίζα υπήρξαν σημαντικά κέντρα παραγωγής αυτής της κεραμικής. Επίσης μαρτυρεί, με το δικό της τρόπο, τις ανακατατάξεις που γνώρισε η Πελοπόννησος εκείνη την περίοδο.

Η ακμή του οικισμού συνεχίστηκε πιθανότατα και στη διάρκεια του πρώτου, τουλάχιστον, μισού του 14ου αιώνα. Αυτό δηλώνουν τα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη των εγγράφων που αναφέρονται στις απογραφές της ιδιοκτησίας των Acciaiuoli, καθώς, βάσει πρόσφατων υπολογισμών, το χωριό Βουλκάνο υπολογίζεται ότι είχε 250 περίπου κατοίκους πριν από το 1354[58].

---

[52] Bon, ό.π., 209-211, 241. Μαλτέζου, ό.π., 270. Lock, ό.π., 130-131. Κατσαφανάς, ό.π., 132, 220-221.

[53] Miller, ό.π., 270-273, 284-291. Bon, ό.π., 209-211. Μαλτέζου, ό.π., 270. Lock, ό.π., 130. Σχετικά με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, που επίσης πέρασαν στην κατοχή των Acciaiuoli, βλ. και Miller, ό.π., 291. Bon, ό.π., 234. J. Chrysostomides (επιμ.), *Monumenta Peloponnesiaca, Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, χ.τ. 1995, 10-16, αριθ. 9.

[54] Miller, ό.π., 285, 290. R. Cook - K. Cook, *Southern Greece: An Archaeological Guide. Attica, Delphi and the Peloponnese*, Λονδίνο 1968, 161-163. Bon, ό.π., 210, 217, 219, 241-242, 417-418, 427-428. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη. Ο χώρος*, 6. Ο ίδιος, *Αρχαία Μεσσήνη*, 117.

[55] A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, 59, 113, σημ. 1, 142, 162, σημ. 3, 417-418.

[56] Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 7), 122-127, εικ. 35, 36.

[57] Στο ίδιο, 126 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

[58] P. Topping, «The Post-Classical Documents», *The Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing a Bronze Age Regional Environment* (επιμ. W. A. McDonald και G. R. Rapp Jr.), Μιννεάπολις 1972, 66, 68. Lock, ό.π., 244.

Anastasia G. Yangaki

PAINTED GLAZED POTTERY FROM THE EXCAVATION OF ANCIENT MESSENE

In recent years different types of Byzantine and Italian pottery, dating from the eleventh to the fourteenth century, have come to light in excavations in and around the theatre and the adjacent area at the site of ancient Messene (Fig. 1).

Green and Brown Painted Ware, which is very common in the Peloponnese, is represented at the site by vessels (Fig. 2) that appear to have been made in a number of different centres of production. Since some of these are in the Peloponnese, it is possible that Messene was in contact with many sites in the region during the twelfth century. However, the discovery of a sherd from an unfinished plate raises the question of the existence of a local production of this ware at Messene. Sherds of Glaze Painted Ware – a common pottery type in the Peloponnese – have also been found at Messene (Fig. 4).

Fragments of Italian pottery present at Messene include Proto-Maiolica Ware (Fig. 7), which suggests commercial contacts with the Apulia region during the thirteenth century, and Archaic Maiolica (Fig. 9), which was produced at several places in northern Italy during the fourteenth and fifteenth centuries. The latter finds from the theatre of ancient Messene suggest links with the Pisa region in the first half of the fourteenth century. It should be stressed that in the same period the Florentine Acciaiuoli family was in possession of important estates in the greater area of Messene, which also attests to contacts with the Italian peninsula.

During the twelfth and thirteenth centuries ancient Messene seems to have participated in a regional exchange system, which brought it into contact with other areas of the Peloponnese and mainland Greece. Conversely, during the thirteenth and mostly the fourteenth century Messene had closer connections with various regions of Italy. The study of the pottery finds together with the numismatic evidence adds important information to the archaeological research of this area.